

*Rita Balint**

ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРИЧАСТИЯ И ПРИНЦИПИТЕ НА НАТУРАЛНАТА МОРФОЛОГИЯ

Rita Bálint

THE HISTORY OF BULGARIAN PARTICIPLES AND THE PRINCIPLES OF NATURAL MORPHOLOGY

Natural morphology, which is a well-developed theory with a whole system of linguistic analysis, and the Bulgarian language with its long and well-documented history offer an ideal opportunity, on one hand, to study the principles of natural morphology, and, on the other, to interpret already known changes in a new system of linguistic analysis. This article aims to succinctly explain how the principles of natural morphology constantly operate and affect the way and the direction of language change, and how these principles are affected by the rotation of the five levels of linguistic analysis. All of this can be demonstrated using the historical change of the Bulgarian participles.

Keywords: *natural morphology, participles, language history, language change, verb, typology.*

Тази статия има за цел да даде кратка представа за това как принципите на натуралната морфология се проявяват постоянно и влияят върху начина и посоката на промяна на езика и как тези принципи са засегнати от ротацията на петте нива на лингвистичен анализ. Всичко това може да се онагледява с историческия развой на българските причастия. Натуралната морфология, като една добре разработена теория с цялостна система за езиков анализ, и българският език, с неговата дълга и документирана история, са идеално съчетание да се изследват, от една страна, принципите на натуралната морфология, а от друга, да се тълкуват вече познати промени в една нова система на езиков анализ.

Ключови думи: *натурална морфология, причастие, езикова история, езикова промяна, глагол, типология.*

Целта на настоящото изследване е да проучи част от промените в историята на някои нелични глаголни форми от гледна точка на натуралната морфология. Проучването не се стреми към пълнота, защото промените са много, но се стреми да покаже как биха могли да се обяснят различни промени в езиковата система с помощта на принципите и модела на натуралната морфология.

Натуралната морфология е сравнително новоразработена част от натуралната езикова теория. Възникнала в края на 70-те години, тя се свързва предимно с имената на Дреслер, Майерталер, Панагл и Вурцел. Въпреки че теорията не е много популярна, нейната уместност е мотивирана чрез статията „*Natural Morphology*“ на Ливио Гаета (Gaeta 2019: 244–264).

Главните принципи на натуралната морфология според създателите на теорията са:

* **Рита Балинт** – докторантка, Институт по славистика, Факултет по хуманитарни и социални науки, Сегедски Университет, csizrita@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0004-2840-3247>.

1. Принцип на системна конгруенция или системоподходящността – той преферира флективните системи, които са структурирани типологически еднакво и систематично по отношение на главните параметри на съответната система.

2. Принцип на стабилност на флективните класове (класовата стабилност) – той толерира флективни системи, които са независимо мотивирани и чиито парадигми следват основните имплекативни образци.

3. Принцип на еднаквостта и прозрачността – той предпочита флективните системи, структурирани съобразно формулата „една функция – една форма“.

4. Принцип на конструкционната иконичност – той толерира флективни системи, които кодират немаркираната категория без помощта на маркер, а маркираната категория – чрез наличието на формален белег.

5. Принцип на фонетична иконичност – той предпочита флективните системи, в които категориите са кодирани чрез подходящи фонетични средства (Гаравалова 2003: 110).

От тези принципи първите два са зависими от езиковата система, останалите са независими от нея. Това обстоятелство има влияние и върху йерархията на принципите, чието действие се проявява в следната последователност: в случай на конфликт между принципите ще се задейства този принцип, който се намира по-напред в изброяването (Dressler et al. 1987: 52).

В старобългарския език причастията са пет: сегашно деятелно, минало деятелно I, минало деятелно II (еловото), сегашно страдателно и минало страдателно причастие. От всички тях в съвременния български език се използват в почти непроменен вид само две – миналото деятелно II и минало страдателно причастие.

По отношение на образуването сегашно деятелно причастие е много подобно на формите на трето лице, множествено число. Основата на сегашното деятелно причастие се получава чрез замяната на окончанието *-тъ* с *шт*: *гвагоѡштѣ*, и т.н., обаче съществуват изключения. В именителен падеж, мъжки и среден род, единствено число формантът *шт* не се открива, там директно към корена на глаголите се прибавят окончания в съответствие със спрежението им. В косвените падежи и при формите за женски род се прибавят окончанията, познати от склонението на имената със старата основа на *-jo* и *-ja* (Славова 2017: 335).

Минало деятелно причастие I се образува от инфинитивната основа и може да се разграничат три различни вида:

а) Когато инфинитивната основа завършва на гласна, окончанието е *въ* в мъжки и среден род, и *въши* в женски род: *глаголати глаголавъ*, *глаголавъши* и др.

б) Когато инфинитивната основа окончва на съгласна, окончанието е *дъ* в мъжки и среден род, а *-ъши* в женски род: *висти дъ*, *ведъ*, *ведъши* и др.

в) При глаголите от четвърто спрежение с инфинитивната основа на *-и* окончанието в мъжки и среден род е *дъ*, а в женски род е *дъши* напр.: *молити дъ*, *моль*, *малъши* и т.н.

Минало деятелно причастие II се образува също от инфинитивната основа с окончанията *-лъ*, *-ла*, и *-ло*.

Сегашно страдателно причастие се образува от сегашната основа на глагола с прибавени наставки и окончания *-мъ*, *-ма*, и *-мо*. Глаголите от първо, второ и пето спрежение окончат на *-омъ*, напр.: *дадомъ*, *двиномъ* и т.н. При глаголите от трето спрежение причастията окончат на *-едмъ*, напр. *глаголюемъ* и др., а при глаголите от четвърто спрежение сегашното страдателно причастие окончва на *дидмъ*: *молимъ*.

Минало страдателно причастие се образува от инфинитивната основа на глагола. Когато тя завършва на *-а* или на *-ѣ* причастните форми окончат на *-нъ*: *знанъ*. Ако инфинитивната основа завършва на съгласна, за получаване на причастие се добавя окончанието *-енъ*: *веденъ*. Глаголите от първо спрежение, чиито инфинитивни основи завършват на носовки, образуват причастия със завършек *-тъ*: *зачаѡтъ* (Мирчев 2000: 115).

Сегашното деятелно причастие, образувано от глаголи от първо, второ и пето спрежение, е завършвало на *-ы* в мъжки род, единствено число, именителен падеж. Това окончание постепенно е заменено от окончанието *-а*, което е било окончание на причастие на същия падеж и род при

глаголи от трето и четвърто спрежение. Признаци за това се забелязват още в старобългарския период. От среднобългарския период срещаме окончанието *ж* вместо окончанието *л*. Може да се предполага, че тази промяна е предизвикана по аналогия на промените, настъпили в другите падежи, и разликата между причастните форми от различните спрежения е изчезнала.

Натуралната морфология има основни принципи. Тази промяна може да се демонстрира чрез няколко принципа на натуралната морфология: системна конгруенция, стабилност на флективните класове и еднакво кодиране/транспаренция.

От гледна точка на конгруенцията или системоподходящността говорим за количествени и формални различия между формите в дадени парадигми. Основната характеристика на дадена система на спрежението е количеството на различни форми на отделни парадигми и каква диференциация или схема на синкретизъм представляват тези форми. Картата на схемите за диференциация или синкретизъм е един от факторите на системата, т.е. на конгруенция в езика. Според този принцип флективната система се променя към посока, в която вече доминиращите елементи стават още по-доминантни.

По принцип стабилността на флективните класове на морфологичната система при развитието си се стреми към такива спрежения, които имат ясна семантична и фонологична мотивация, както и възможности за имплицативна схема.

Принципът на еднакво кодиране (т.е. една форма – едно значение) може да бъде свързан с постоянното възприемане на обектите. Според принципа на прозрачността една езикова единица е прозрачна, ако се подчинява на принципа на композираността, според който значението на сложния израз се определя от значението на неговите компоненти, и методът на съставянето ѝ е морфотактично прозрачен, т.е. границите на сричките и морфемите съвпадат (Хенчел 1991: 33–36).

Семантичната мотивация на дадена промяна е съвсем ясна, когато всички форми означават една и съща категория: причастие от единствено число, мъжки род, именителен падеж. Само различното спрежение е давало основание за две различни окончания. От една страна, с аналогичен характер на промяната една вече доминантна черта е станала по-доминантна (конгруенция), а от друга страна, една категория от причастните форми е получила същото кодиране (еднакво кодиране). По това време старата система от глаголни спрежения вероятно е била подложена на промяна и обединението на окончанията на различните форми е хармонизирало с преразпределянето на глаголите, т.е. две различни промени се стремят към същата цел. Глаголите с нови спрежения се появяват за първи път през XIII–XIV век (Харалампиев 2001: 135).

Сегашното деятелно причастие в женски род, единствено число, именителен падеж е имало окончание *и*, което се е променило в *а*. Вероятно тази модификация може да се свърже с усилията на именната система да направи съществителните от женски род, единствено число да завършват на *-а* или *-я* по примера на високопродуктивните съществителни с окончания *-а* и *-я* (Харалампиев 2001: 166). Тази промяна идеално илюстрира принципа на системна конгруенция: със заместване на окончанието *и* с окончанието *а* вече доминираща черта в езика е станала още по-доминантна. Промяната хармонизира с още два принципа на натуралната морфология: стабилност на флективните класове и еднакво кодиране. С помощта на тази промяна имплицативната схема е станала по-ясна, окончанието е станало еднакво за елементите на същата категория.

Посочените промени са настъпили основно в среднобългарския период и показват неизясненост на законите и връзките, засягащи езиковата система, но не дават точна представа за това как някои от причастията са изчезнали от езика. По този въпрос много по-важни са примерите, които свидетелстват, че за някои преписвачи вече не е ясно как се използва дадено причастие или какво е неговото окончание.

Още в старобългарския период се срещат примери, които показват, че причастията започват да се доближават по смисъл и дори да се синонимизират с лични глаголни форми. Според някои езиковеди подобни примери свидетелстват, че през среднобългарския период причастията наистина са били употребявани като лични глаголи, но тази промяна е имала малък ефект за изчезването им. Тя обаче несъмнено е подкрепена от тенденцията към промяната във функцията на

партиципиумите. В противоречие с това е фактът, че представителите на Търновската школа не допускат свързването на причастия и лични глаголи със съюзи, въпреки че според други писмени сведения това е било широко разпространено явление в тогавашния говорим език. Наличието на съюза „и“ между причастие и личния глагол наистина придава по-силен глаголен характер на причастието и затова търновци не го приемат за езикова норма.

Наличието на съюз с темпорално значение около причастие също е признак за възприемането на причастието като лични глаголи. Примерът е на К. Мирчев от Българската анонимна хроника от XV в.: *яко видѣвъ себе краль не добра зѣло, авіе вѣходитъ въ единой отъ катръгъ.* Срещат се такива примери и от втората половина на XIV век. В такива случаи съюзът служи за прецизиране на значението на причастието и за съотнасянето му към време или наклонение.

Наистина са многозначителни и онези примери, при които причастието се употребява неправилно или в обща падежна форма. В някои среднобългарски писмени паметници има и примери за използване на лична глаголна форма вместо причастие. Примери от този тип може да се срещнат още в старобългарския период, а броят им се увеличава в по-късни етапи на развитието на българския език. В някои старобългарски писмени паметници може да се срещнат и обратни случаи, когато причастието се употребява на мястото на лична глаголна форма.

Натуралната морфология изследва структурата и развитието на морфологичните системи на естествените езици и различава пет степени на лингвистичен анализ по идеята на Л. Йелмслев и Е. Косериу (Balázs 1999: 252). Първата степен е степента на езиковите универсалии, която е моделирана от представителите на натуралната морфология в теорията за маркираност или преференция. Втората степен са типове езици, моделирани от типологическата теория. Третата е системната конгруенция, т.е. адекватност или подходящност за системата. Четвъртата и петата степен са психолингвистическият аспект и социолингвистическият аспект на натуралната теория (Dressler et al. 1987: 8–9). Взети заедно, всички нива може да се разглеждат като филтър: в езика влизат само онези лингвистични универсалии, които съответстват на типологичните характеристики на конкретния език, след това според нивото на специфична езикова компетентност се закрепват езикови норми, които са преминали през типологичния филтър и т.н.

Що се отнася до аналитичността на езика, според Харалампиев причината за изчезването на причастието е основно свързана с обстоятелството, че езикът бавно се движи от синтетичност към аналитичност (Харалампиев 2001: 165). Причастията са глаголи по произход, но по функцията, която изпълняват, все още могат да бъдат класифицирани морфологично като съществителни. Както е известно, деklinацията в българския език също е почти напълно загубена. От гледна точка на натуралната морфология теорията на Харалампиев може да потвърди факта, че движението на българската езикова система към аналитизъм може да се смята за една проява на втората степен на лингвистичния анализ, която е резултат от промените на третата степен (системна конгруенция), т.е. докато принципите на натуралната морфология са действали на третата степен, постепенната промяна в езиковата система е помогнала склонението да изчезне от езика. Загубването на голяма част от старобългарските причастия е продължителен процес, който не е засвидетелстван подробно от писмените паметници през XIV–XV в. В това отношение обяснението може да се получи най-вече от процесите, които са свързани с аналитичните закономерности, тъй като причастието са претърпели някои формални промени, преди да изчезнат напълно от езика.

Причастията, които са запазени в съвременния български език, също са засегнати от някои промени. Миналото страдателно причастие, подобно на почти цялата именна система на българския език, е загубило падежните си форми. При това причастие се наблюдава тенденция на депалатализация (по аналогичен модел – бел. Харалампиев 2001: 168), която започва още през XIII в.: по аналогия на *рожденъ*, днес *роден* (*рожд.ж*>родя).

Старобългарското минало страдателно причастие се е образувало с наставки -н- и -т-, като втората е била по-малко продуктивна. С нея се образуват сравнително малко на брой причастия, получени от глаголи, чиито инфинитивни основи завършват на -а-, -ѣ-, -и-, -ы- или -оу-. От XIV в. в течение на няколко столетия обаче тяхната продуктивност нараства и те стават доста широко

разпространени, както свидетелстват днешните западни и югозападни български диалекти (Харалампиев 2001: 168).

Единствената промяна, която е засегнала миналото деятелно причастие II, е изчезването на формите за множествено число. От XII век нататък са засвидетелствани примери за плурални форми с окончание -ле.

Старобългарското минало деятелно причастие II се образува от инфинитивната основа на глагола, от която са образувани и аористните форми, поради това еловото причастие традиционно се нарича аористно или минало свършено деятелно причастие. Едновременно с появата на преизказните глаголни форми се появява и нова -л- форма: минало несвършено деятелно причастие, което образува формите си от сегашна основа, също като минало несвършено време (имперфект), и затова традиционно се нарича минало несвършено деятелно причастие. В старобългарската и среднобългарската писменост не се съдържат примери за поява на несвършеното деятелно причастие, макар да е ясно, че то възниква преди края на XIV век заедно с възникването на преизказните глаголни форми. Интересно е обаче, че някои от западнобългарските диалекти, въпреки че използват преизказни глаголни форми, не познават минало несвършено деятелно причастие (Харалампиев 2001: 169).

Промени се наблюдават и по отношение на функцията на еловото причастие. В старобългарския език минало деятелно причастие II е използвано при образуването на сложни глаголни структури и в изключително редки случаи се среща и в атрибутивна функция. Такива примери се срещат и в езикови паметници от среднобългарския период, но те не са напълно ясни. Предполага се, че еловото причастие, използвано в съвременния български език като обособена част на изречението, е възникнало през XVII век. Трябва обаче да се отбележи, че има примери за такава употреба още през XIV век (Харалампиев 2001: 169).

В съвременния български език все още са запазени някои сегашни деятелни причастия от старобългарски произход, които функционират като прилагателни, напр.: *горещ, същ* и др. Трудно е да се намерят следи от минало деятелното причастие I: един от малкото примери е съществителното *мърша*, произхождащо от партиципна форма на глагола *мръкти · мърши · мърша*.

Като основна причина за запазването на тези причастия се посочва обстоятелството, че те участват в състава на сложните глаголни форми, използват се при образуването на условно наклонение и т.н.

Някои езикови промени се извършват бързо, а други протичат много бавно, в зависимост от степента им на влияние върху езиковата система. Повечето фонетични промени, като например изпадането на краесловните ерови гласни, завършат след смяната на няколко генерации, но други лингвистични трансформации, като например преходът от синтетизъм към аналитизъм, представляват много по-бавен и сложен процес, който все още не е доведен докрай в историческия развой на българския език.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Balázs 1999:** Balázs, G. L. *A szláv fõnévragozás történeti vizsgálatának metodológiai vonatkozásai*. Szeged: JATEPress.
- Dressler et al. 1987:** Dressler, W. U., W. Mayerthaler, O. Panagl, W. U. Wurzel. *Leitmotifs in Natural Morphology*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Gaeta 2019:** Gaeta, L. *The Oxford Handbook of Morphological Theory*. In: *Oxford Handbooks in Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Гаравалова 2003:** Гаравалова, И. *Школата на натуралната морфология и българската морфологическа система*. София: СЕМАРШ. // **Garavalova 2003:** Garavalova, I. *Shkolata na naturalnata morfologia i balgarskata morfologicheska sistema*. Sofia: SEMARSh.
- Мирчев 2000:** Мирчев, К. *Старобългарски език*. Велико Търново: Фабер. // **Mirchev 2000:** Mirchev, K. *Starobalgarski ezik*. Veliko Tarnovo: Faber.

- Славова 2017:** Славова, Т. *Старобългарски език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. // **Slavova 2017:** Slavova, T. *Starobalgarski ezik*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.
- Харалампиев 2001:** Харалампиев, И. *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново: Фабер. // **Haralampiev 2001:** Haralampiev, I. *Istoricheska gramatika na balgarskia ezik*. Veliko Tarnovo: Faber
- Хенчел 1991:** Хенчел, Г. Роль схем формальной дифференциации в историческом развитии флективной системы русского существительного. – В: *Руско езикознание*, кн. 15, бр. 1, 31–51. // **Henchel 1991:** Henchel, G. Rol' shem formal'noj differenciacii v istoricheskom razvitii flektivnoj sistemy russkogo sushhestvitel'nogo. – In: *Rusko ezikoznanie*, кн. 15, br. 1, 31–51.